

De pottenschuiten aan de Wolfshoek

Oosterhoutse schippers en de aardewerkhandel in Rotterdam in de achttiende en negentiende eeuw

Adri van der Meulen en Paul Smeele

Men presenteert uit de hand te koop, op voordeelige conditien, twee pottenschepen, liggende bij de Lutherse kerk, waarop sedert onheugchelijke Jaren de Pottennegotie is gedaan, hetwelk altijd een ook nog goed bestaan heeft gegeven. Adres bij de weduwe WOUTER SCHAUVERS, op de voornoemde schepen te Rotterdam.

Rotterdamsche Courant, 28 juli 1812

In het standaardwerk van A. Hoyneck van Papendrecht over de Rotterdamse plateel- en tegelbakkersnijverheid worden tussen de regels door ook pottenbakkers genoemd, maar hun ambacht is nog niet beschreven.¹ Verondersteld mag worden dat de productie van het loodglazuur-aardewerk net als in de meeste andere Hollandse steden ook in Rotterdam omstreeks 1700 goeddeels is beëindigd. Is deze hypothese juist en wanneer werd de laatste pottenbakkerij gesloten? Dat brengt ons meteen tot de volgende, voor dit artikel meer centrale vraag, door wie en op welke wijze de stad daarna van het noodzakelijke aardewerk is voorzien, dat in geen enkele huishouding, arm of rijk, mocht ontbreken.

Ook in Rotterdamse boedelbeschrijvingen zijn oosters porselein, Delfts en het aardewerk en steengoed voor dagelijks gebruik de belangrijkste keramieksoorten, na 1750 aangevuld met Europees porselein en Engelse creamware. Met name het archief van de Rotterdamse Weeskamer biedt daarover een schat aan informatie.² Hoewel het keukengoed in de inventarissen als regel niet gespecificeerd wordt, zijn er de nodige positieve uitzonderingen waarbij kannen, vergiettesten, smoorpotten, braadpannen en bijzondere voorwerpen als vuurstolpen en marktemmertjes expliciet worden genoemd. Niettemin was het lastig zicht te krijgen op de wijze waarop de aardewerkhandel was georganiseerd. Dat geldt vooral voor de achttiende eeuw, omdat

dan de rol van de weeskamer afneemt en daarmee de beschikbare informatie. Vanaf het eind van de zeventiende eeuw werd in Nederland de aardewerkproductie en -handel definitief gedomineerd door vier grote bovenregionale centra: Friesland, Bergen op Zoom, Oosterhout en Gouda. De twee laatstgenoemde lijken in Rotterdam, na het wegvallen van de lokale productie, gezien de geografische nabijheid de grootste kanshebbers. Het aantonen van hun rol en het vinden van de juiste aanknopingspunten was echter niet eenvoudig. Dankzij enkele gelukkige toevalstreffers, waaronder de krantenadvertentie in de *Rotterdamsche Courant* van 28 juli 1812 die onze studie inleidt, kwam het onderzoek in een stroomversnelling met het volgende resultaat.

- Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw tot 1856 werd in Rotterdam de aardewerkgroothandel gedreven op grote schepen, ook wel pottenlichters genoemd, die permanent gelegen waren tegenover de nieuwe Lutherse Kerk bij de Keizers- of Houtbrug aan de Wolfshoek. De eigenaren zijn leden van Oosterhoutse schippersfamilies of daaraan gerelateerd, met één uitzondering. Tussen 1779 en 1799 nestelden zich twee Friezen op deze plek, maar na hun vertrek namen de Oosterhouters de schepen weer over.
- Al heel lang voordat de genoemde schepen, die als pakhuis en woning dienden, bij de Wolfshoek ligplaats hadden gekozen, legden Oosterhoutse schippers op die plek aan om van daaruit hun handel uit te venten aan veelal kleine winkeliers, meest vrouwen.
- De Oosterhoutse schippers waren niet alleen op Rotterdam georiënteerd, maar op tal van andere plaatsen zowel in als buiten de randstad. Ze waren onmisbaar voor het aan de man brengen van de Oosterhoutse potten en vervulden

1 Nicolaas Muijs, *Gezicht op de Blaak vanuit het Westen*, 1772, Historisch Museum Rotterdam. De pottenschepen liggen rechts van de Keizersbrug.

daarnaast een belangrijke rol bij de verspreiding van het Goudse aardewerk en, in mindere mate, van het Delfts.

- Omdat de pottenlichters op een aantrekkelijke en levendige plek in Rotterdam lagen, vlak bij de Zeevismarkt en tegenover de Lutherse kerk, zijn ze, zij het niet als hoofdthema, door kunstenaars afgebeeld. Een fraai voorbeeld is het schilderij uit 1772 van Nicolaas Muijs, waarop de schepen rechts van de Keizersbrug te zien zijn (afb. 1).

Voor de uitwerking van het bovenstaande beginnen we met een beknopte schets van de Rotterdamse pottenbakkersnijverheid, met daaraan gekoppeld enkele resultaten van de zoektocht door de zeventiende-eeuwse inventarissen van de Weeskamer naar aardewerkhandelaren en hun leveranciers. Vervolgens gaan we naar Oosterhout, waar vooral de schippers aandacht krijgen, uiteraard in hun samenwerking met de pottenbakkers. Terug in Rotterdam volgen we de sporen van de eerste Oosterhoutse schippers die verbindingen hebben met deze stad. Inmiddels komen we in het midden van de achttiende eeuw, maken kennis met de bewoners van de pottenschuiten en leggen de relatie met het beeldmateriaal. Pas aan het begin van de negentiende eeuw krijgen we zicht op het door hen verhandelde aardewerk, dankzij drie uitgebreide inventarissen en een publieke verkoping. In respectievelijk 1854 en 1856 zijn de

pottenschuiten ten gevolge van financiële problemen van de eigenaren verkocht en gesloopt. Met de beantwoording van de vraag wie hun opvolgers waren besluiten we dit artikel.

De Rotterdamse pottenbakkers

Evenals in de meeste andere Hollandse steden waren er in Rotterdam pottenbakkers werkzaam, in ieder geval vanaf de vijftiende eeuw, maar vermoedelijk al eerder. We beperken onze schets tot de situatie vanaf de zeventiende eeuw.

Overzicht van de pottenbakkerijen

Een bijzonderheid was dat een deel van de pottenbakkerijen in deze havenstad ook een teerstof herbergde, waar touw en netten voor scheepvaart en visserij werden geteerd en met behulp van de warmte van de oven gedroogd. Tot de werkzaamheden van een pottenbakkersknecht behoorde, behalve het draaien en het 'vloergaan', dan ook het teren, zoals blijkt uit een arbeidscontract uit 1604.³ Vanwege het brandgevaar legde het stadsbestuur beperkingen op aan nieuwe vestigingen in de binnenstad en werden in de Westwagenstraat twee bedrijven stilgelegd.

Tabel 1 en het kaartje van afb. 2 geven een overzicht van de pottenbakkerijen vanaf circa 1650. In het derde kwart van de zeventiende eeuw waren er zeven bedrijven: twee in de Hoogstraat, drie in de Waterstad, respectievelijk aan de Bierhaven, de Leuvehaven en de

Tabel 1 Rotterdamse pottenbakkerijen na 1650; de onderbroken lijn betekent een onzekere bedrijfsduur

1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760
————— Hoogstraat ZZ - 'De Rosencrans'											
————— Hoogstraat ZZ - 'De Teerketel'											
- - - - - Bierhaven WZ											
————— Goudse Singel											
————— Katshoek/Hofdijk											
————— Glashaven OZ											
- - - - - Leuvehaven OZ											

2 Locaties van de pottenschuiten (1, 2) en van de pottenbakkerijen (3 t/m 9) in Rotterdam.

1. Lutherse kerk aan de Wolfshoek
2. Zeevismarkt
3. De Rosencrans, Hoogstraat ZZ
4. De Teerketel, Hoogstraat ZZ
5. Leuvehaven OZ
6. Glashaven OZ
7. Bierhaven WZ
8. Katshoek
9. Goudsesingel

Glashaven, en twee net buiten de singels, waarvan het bedrijf aan de Goudsesingel in 1756 als laatste werd beëindigd. Dit geringe en geleidelijk verminderende aantal pottenbakkerijen was uiteraard niet toereikend om een stad als Rotterdam blijvend van het benodigde aardewerk te voorzien, temeer daar de bedrijven die er waren zich hoofdzakelijk toedegen op producten die niet voor de huishouding bestemd waren. Enkele boedelinventarissen tonen dit aan. In 1647 overleed de vrouw van Willem Dirks Nobel, eigenaar van de Rosencrans in de Hoogstraat, de grootste pottenbakkerij annex teerstoverij van de stad. De aardewerkvoorraad bestond uitsluitend uit suikervormen en -potten voor de suikerraffinadeurs (afb. 3).⁴ Willem Nobel was een welgestelde zakenman,

tevens leverancier van potlood afkomstig van de Rotterdamse loodmolen waarin hij met anderen participeerde. Onder zijn debiteuren treffen we tal van pottenbakkers aan, vooral uit Gouda, Oosterhout en Gorcum.

Naast potten voor de suikerraffinage werden in Rotterdam in de zeventiende eeuw ook kroezen voor het smelten van metaal vervaardigd. Dit was tussen circa 1635 en 1690 de specialiteit van de familie Holsgraaf aan de Glashaven. Hun bedrijf was sinds 1640 gevestigd in een pand dat gedeeld werd met de pottenbakker Arien Cornelis Goetheer. Van laatstgenoemde is in 1650 de inventaris opgemaakt, waarin nog wel leveranties potten voorkomen aan kleine winkeliersters.⁵ Daarnaast werd geld verdiend met het drogen van houtdelen en het bakken van tabakspijp-potten – met tabakspijpen gevulde potten voor pijpmakers die niet zelf over een oven beschikten. De pottenbakkerij aan de Glashaven werd aan het eind van de zeventiende eeuw opgeheven, evenals de meeste andere. Stellig hebben de pottenbakkers uit de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw zich meer op keukengoed toegelegd. Sommigen hebben een kookpotje of kannetje als hun handmerk, een gewoonte die we als herkenbaar symbol voor hun ambacht ook bij Oosterhoutse pottenbakkers aantreffen. In Rotterdam is helaas geen pottenbakkers-inventaris gevonden met een beschrijving van het huishoudelijk aardewerk.

De laatste Rotterdamse pottenbakkerij aan de Goudse Singel

De kruidenier Jan van Loon kocht in 1670 aan de Goudse Singel bij het Jodenlaantje een paardenstal en richtte daar een pottenbakkerij in met de naam De Zwarte

Hengst in 't nieuwe Stal. Het bedrijf werd geleid door Oosterhoutse pottenbakkers Dammers, die in 1703 ook het eigendom verwierven. Twee inventarissen, van 1680 en 1724, tonen aan dat ook deze pottenbakkerij, waaraan geen teerstoof verbonden was, gespecialiseerd was in potten en vormen voor de suikerraffinaderijen, met name in Hamburg.⁶ Daarnaast maakte men luxe tuinbeelden en bloemvazen. Jan Dammers en Elisabeth Loudeijn, achtereenvolgens overleden in 1721 en 1724, lieten een welvarend bedrijf achter dat gelegateerd werd aan hun neef Jacobus Dammers in Oosterhout. Deze zette de zaak voort tot zijn overlijden in 1736, maar de inmiddels gemaakte schulden konden door de weduwe en haar nieuwe Oosterhoutse echtgenoot Dionys Weterings niet meer worden goedge maakt. In 1756 is De Zwarte Hengst verkocht, waarbij de – geringe – opbrengst ten deel viel aan de schuldeisers. Dit betekende een wat roemloos einde van de Rotterdamse pottenbakkersnijverheid.

De verkoop van aardewerk in de zeventiende eeuw
 Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat de rol van de Rotterdamse pottenbakker als leverancier van huishoudelijk aardewerk in de loop van de zeventiende eeuw afneemt. De boedelinventarissen van de Weeskamer bevestigen dit beeld. Helaas zijn de pottenbakkers hierin slecht vertegenwoordigd, maar er zijn wel inventarissen beschikbaar waarin het aardewerk voorkomt als handelswaar, waarbij een enkele keer de leverancier wordt vermeld. We geven een indruk. In 1613 en 1616 worden bij de metselaars Sebastiaan Jans en Jan Jasperse in de Westwagenstraat behalve bakstenen, dakpannen en vorsten ook enkele honderden werpen pottenbakkersaardewerk in hun handelsvoorraad gevonden, geleverd door Joost Hendricxs en Thonis Jans, twee lokale pottenbakkers.⁷ Jan Jasperse verkocht bovendien Hessens en Brunswijks aardewerk. Deze combinatie met dakpannen en stenen is overigens niet gebruikelijk. Een voorraadje potten bevindt zich vaker – het betreft enkele tientallen keren – in de kruidenierswinkel tussen de siroop, rijst en brandewijn, soms ook samen met garen, band, bezems en papier. Het

betreft geringe hoeveelheden, vaak niet meer dan enkele guldens waard, maar wel duidelijk als handel herkenbaar in de boedel van (de vrouw van) de schoenmaker, de scheepstimmerman of de schipper. Een voorbeeld is het winkeltje van Annetge Pieters (1647) waarin bij uitzondering de potten zijn gespecificeerd: pannen met stelen, vergiettesten, rode en gele kopjes, groene potjes met gaten, rode en gele komfoortjes, geleverd door de pottenbakker Gijsbert Teuwen.⁸ Annetge verkocht verder olie, zeep, kaarsen, gerst en nog veel meer, maar ze had zoveel schulden dat de boedel door de erfgenamen niet is aanvaard.

De meest omvangrijke en gespecialiseerde handelsinventaris dateert van 1663 en is van Elisabeth Pieters.⁹ Zij heeft alle genres in huis: veel Delfts, Keuls steengoed, en 'omtrent 900 worp groene, geele en roode aarde potten en pannen', waarvoor twee van de in de inventaris genoemde leveranciers in aanmerking komen: Jan Jansen 't Lam en de weduwe van Pieter Sprot, een Rotterdamse en een Goudse pottenbakker.

De laatste zeventiende-eeuwse Rotterdamse pottenbakker die in de inventarissen als crediteur genoemd wordt, is Adriaan van Gulick van de Glashaven, en wel in het boedeltje van Pietertje Lucas (1682). Daarin wordt als leverancier ook een zekere Jan Block genoemd, mogelijk de Goudse pottenbakker Jan Ariese Block. Deze wordt nog twee keer elders vermeld. Tot zover de Weeskamer, met als conclusie uit de summere gegevens, dat de pottenhandel

3 Aardewerk voor de suikerraffinaderijen uit het bezit van het Historisch Museum Rotterdam. Links een suikervorm, een trechter met een klein gaatje, die op een suikerpot gezet wordt en waarin de suiker in de vorm van een suikerbrood uitkristalliseert terwijl de stroop in de pot lekt. Rechts suikerpotten in diverse grootten.

in de zeventiende eeuw hoofdzakelijk kleinschalig gedreven werd door vrouwen die daarnaast ook andere winkelwaren in huis hadden. Leveranciers – voor zover we die al aantreffen – zijn tot 1680 nog de laatste Rotterdamse pottenbakkers, naast enkele collega's uit Gouda. Na 1680 wordt de pottenhandel in toenemende mate overgenomen door Oosterhoutse schippers.

Oosterhout, pottenbakkers en schippers

De potmakers

De Vrijheid Oosterhout was tussen 1600 en 1900, evenals Friesland, Bergen op Zoom en Gouda, een bovenregionale producent van gebruiksaardewerk, maar staat wat bekendheid betreft enigszins in de schaduw.¹⁰ Ten onrechte, want met ongeveer 30 bedrijven in de zeventiende en een iets kleiner aantal in de achttiende eeuw mag de gezamenlijke jaarproductie ruwweg op meer dan een miljoen potten worden geschat.

De keramische nijverheid, waartoe ook nog enige steenbakkerijen gerekend moeten worden, was voor Oosterhout een belangrijk middel van bestaan. In deze hoofdzakelijk agrarische gemeenschap zijn, afgezien van wat textielnijverheid, nauwelijks andere ambachten van betekenis aan te wijzen. De pottenbakkers, met de aan hen gerelateerde kooplieden, boden werkgelegenheid en inkomsten aan honderden mensen.

Evenals in Bergen op Zoom en Gouda waren de beoefenaars van het Oosterhoutse potmakersambacht verenigd in een gilde, waarvan de oudste brief van 1668 dateert. Er werd vaak gezamenlijk klei ingekocht in de naaste omgeving, de turf werd aangevoerd uit Friesland, terwijl het Schotse en Keulse potlood, het duurste materiaal, werd betrokken uit Middelburg en Rotterdam. Anders dan in Friesland en Gouda beschikten de pottenbakkers niet over een kleimolen met een paard. De bazen werkten met enkele knechten en er werd zowel met het wiel als met de schijf gedraaid. Evenals in de andere centra werden de potten per worp berekend en verkocht. De prijs van de Oosterhoutse worp schommelt tussen de 20 en 30 cent in de achttiende en negentiende eeuw en

is daarmee een fractie lager dan de Bergse en beduidend hoger dan die van de kleinere Friese worp. In het assortiment bevinden zich kook- en braadpannen, melkteilen en -testen, vergiet- en stoof-testen, komforen, doofpotten, papkommen, kannen en andere voorwerpen in tal van maten en variaties. Roodbruin en, wat later, ook zwart zijn de hoofdkleuren. Eenvoudige slibversiering komt vooral in de zeventiende en achttiende eeuw veel voor; groen geglazuurde voorwerpen van witte aarde zijn schaars. Behalve potten werden er door de Oosterhoutse potmakers ook buizen gefabriceerd, en kleine aantallen stenen en vorsten.

Schippers en kooplieden

*Veel van de supplianten genéren zich met koopmanschappen van potten, welke tot Oosterhout worden gemaakt en welke zij van de pottmakers inkopen en vervoolgens met hunne schepen wijd en zijd zoo na Holland, Zeeland en elders vervoeren en ter markten brengen.*¹¹

Evenals de Oosterhoutse potmakers lijken ook de schippers in de vergetelheid te zijn geraakt. Niettemin had Oosterhout sinds de 14e eeuw een levendige haven en in de thans gedempte vaart werden dagelijks tientallen schepen geladen en gelost. Het waren particuliere, vrije schippers die tegelijk koopman waren en handel dreven op Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland. In de loop van de zeventiende eeuw werd de haven te klein en de vaart te ondiep voor de schepen die veelal zwaar beladen waren met graanproducten, potten, plavuizen en bakstenen. De ontwikkeling en bloei van het Oosterhoutse potmakersambacht was meer dan in de andere centra afhankelijk van deze schippers en in 1684 werd hierin dan ook het sterkste argument gevonden om de haven, de vaart en de verdere infrastructuur te verbeteren.¹² In de Oosterhoutse archieven is het nodige te vinden over deze beroepsgroep en hun samenwerking met de potmakers. Er worden menigmaal schepen verkocht waarvan de transacties zijn vastgelegd bij de notaris of voor de schepenen, met soms een nauwkeurige beschrijving van de vaartuigen. Behalve de poon, het

smalschip en de kraak waren in de zeventiende eeuw vooral de kromstevenschuit en in de achttiende eeuw de damloper of de iets kleinere damschuit favoriet (afb. 4).¹³ Schippers die verzuimden hun leveranciers te betalen werden voor de schepenen gedaagd en staan geregistreerd op de civiele rol of in het speciale 'bezettingboek', waarin beslagleggingen of arresten op roerende en onroerende goederen, alsmede op te verwachten erfenissen staan vermeld. Dit middel, dat soms al om geringe vorderingen werd ingezet om betaling af te dwingen, werd in Oosterhout veelvuldig gehanteerd en vormt een rijke bron om inzicht te krijgen in de handelswegen en de onderlinge betrekkingen tussen leveranciers, kooplieden en klanten.¹⁴ Als laatste noemen we de boedelinventarissen van potmakers en schippers waarin leveranties en klanten zijn opgetekend.

Uit de bovengenoemde en andere bronnen konden we voor de zeventiende en achttiende eeuw de namen van enkele honderden schippers achterhalen en zeker tweederde van hen heeft een aantoonbare relatie met de potmakers en de pottenhandel. Anders dan in Friesland worden de Oosterhoutse schippers zelden als potschipper aangeduid. Potten waren immers de handel waarmee iedereen vertrok, om ze uit te venten aan veelal kleine winkeliers in Holland, Utrecht of elders. Als retourvracht werden de meest uiteenlopende zaken ingekocht, zoals jenever, zout, zeep, klompen, kruidenierswaren, hout en andere bouwmaterialen. Uit de bezettingboeken blijkt in de achttiende eeuw een levendige handel met Rotterdam, Dordrecht en Gouda. Die laatste stad is van belang omdat de Oosterhoutse schippers niet alleen de Oosterhoutse potten aan de man gebracht hebben, maar ook een rol speelden bij de distributie van het Goudse fabricaat. In Gouda zelf waren weliswaar particuliere schippers, maar we hebben geen aanwijzingen gevonden dat ze zich met de aardewerkhandel bezighielden. Wel was er in de centraal gelegen middelgrote stad Gouda een netwerk van beurtschippers, dat in het perifeer gelegen dorp Oosterhout ontbrak. Deze beurtschippers, benoemd door de lokale overheden, vervoerden handelswaar in opdracht

4 Damloper, een populair sloopstypen onder Oosterhoutse schippers in de achttiende eeuw; uit: G. Groenewegen, *Verzameling van 84 stuks Hollandsche schepen*, Rotterdam 1789

tegen vaste tarieven. De Oosterhoutse schipper kocht het aardewerk in voor eigen rekening bij de pottenbakker en kreeg het veelal op krediet mee, hetgeen tot aanzienlijke schulden kon leiden. Soms waren die zo hoog opgelopen dat de pottenbakker via de bezettingsprocedure eigenaar van de schuit werd, die dan meestal toch bevaren bleef door de schipper. De wederzijdse afhankelijkheid was groot en niet zelden was de pottenbakker medefinancier of borg bij de aankoop van het schip. Hechte familiebanden met opvallend veel huwelijken tussen schippers en potmakersdochters onderstrepen de lotsverbondenheid, die uiteraard ook tot spanningen kon leiden. In 1736 was er een groot conflict tussen het potmakersgilde en de schippers. De eerste groep had maatregelen ingevoerd ter bescherming van hun zwakkere leden, die hun potten minder snel dan anderen konden debiteren. De schippers werden verplicht hen met voorrang te behandelen, hetgeen als een grote inbreuk op hun vrijheid werd ervaren. Ze verweerden zich in een rekest met het argument dat ze op deze wijze gedwongen werden potten van slechte kwaliteit in te kopen.¹⁵ Het dorpsbestuur was hiervoor echter niet ontvankelijk want het achtte de kwaliteitscontrole binnen het gilde voldoende. De meeste schippers bleven woonachtig in Oosterhout en hadden daar, behalve hun schip, vaak een huisje en wat land. Maar anderen maakten de keus zich metterwoon te vestigen tussen hun klanten, werden poorter of burger in de plaats van hun keuze. Het betaalde

poorterschap had voordelen in de vorm van vrijdom van tolleren of andere lasten, maar betekende niet altijd dat de schipper er permanent woonde. Ze hadden er een pied à terre, een pakhuis of een vaste ligplaats voor hun schip. Zo wordt van de schipper Gerrit Arisse van Cappel in 1681 in Oosterhout gemeld dat hij in Delft woont. We komen hem tegen als inkoper van potten en hij verhandelt ook schepen. Poorter van Delft werd in 1709 Jan Adriaanse van Beek. Hij vaart regelmatig naar Oosterhout, waar in 1743 de potmaker Andries Janse Crul beslag legt op zijn schuit. In 1753 kozen ook Arnoldus Maas en Catharina Appels Delft tot hun domicilie. Op hen komen we nog terug, omdat ze de schoonouders zijn van Wouter Schavers, een van de eigenaren van de Rotterdamse pottenschuiten. In Gouda hebben eveneens Oosterhoutse schippers gewoond. We noemen Gerrit Liefmans en Cornelis Barends van Etten, die in 1742 poorter van Gouda wordt maar in 1763 in IJzendijke blijkt te wonen, met een flinke boekschuld bij de Goudse pottenbakker Frans Gibbon en bij enkele Rotterdamse kooplieden vanwege inkoop van jenever en brandewijn. De Van Ettens vormen een uitgebreide familie met veel schippers, net als de families Ackermans, Appels, Maas, Van der Made, Tack, Ooms, Vermeulen en vele andere. In Zeeland opereerde onder anderen Adriaan Willems van Loon. Hij woont in 1761 in Oost-Duiveland en heeft grote schulden bij zijn vader, de potmaker Willem van Loon. Uiteraard zijn er ook verbindingen met Middelburg, Goes en Zierikzee. Dordrecht – vanouds een belangrijke handelsstad voor Oosterhout – was de uitvalsbasis van Cornelis Passchierse Verheijden. Hij huurde er een pakhuis waarin in 1765 blijkens de boedelinventaris een partij Gouds, Oosterhouts en Delfts aardewerk ligt opgeslagen. Zijn klanten, meest vrouwen, hebben schilderachtige namen: Grootje van 's-Graven-deel, de vrijster in de Vleeshouwerstraat, Dikke Anna en het Kortwijfje.¹⁶ Wat later, in 1793, kocht de schipper Laureijs van Raamsdonk een huis in Dordrecht en vestigde daar een aardewerkgroothandel, die na zijn overlijden door Willem van der Maden – de man met wie zijn vrouw

Mechelina na zijn dood hertrouwde – verder tot bloei werd gebracht en tot omstreeks 1835 voortgezet.

Als laatste noemen we Gorcum, waar het schippersechtpaar Jacob Cornelis Tack en Maria Crul, een potmakersdochter, in 1798 burgerrecht verkreeg. Ze vertrokken later naar Nijmegen.

Deze en vele andere voorbeelden illustreren het citaat dat de schippers wijd en zijd de Oosterhoutse potten aan de markt gebracht hebben. Sommigen van hen ontwikkelden zich tot een allround aardewerkkoopman door ook andere soorten te verhandelen. Dit proces kan verder zichtbaar gemaakt worden aan de hand van de Rotterdamse aardewerkhandel.

Tussen Rotterdam en Oosterhout: de familie Lockerbol

De Oosterhoutse schippers voeren ook in de vroege zeventiende eeuw al naar Rotterdam met hun potten, maar de bewijzen hiervoor zijn schaars. In het Rotterdamse Weeskamerarchief staat op 7-7-1627 het boedeltje beschreven van Maritge Jans en Jan Pieters Ackermans, 'eertijds schipper' en in 1626 overleden. Tussen het huisraad ligt een partijtje aarden potten en koppen van omtrent 100 worp opgeslagen, en er is een karveelschip en een stukje land met een 'meest verbrand' woonhuis in Oosterhout. Dezelfde Ackermans, die burger van Rotterdam was, leende in 1615 geld van de Oosterhoutse potmaker Adriaan Joren. Helaas biedt de summiere Rotterdamse inventaris geen verdere informatie omtrent bijvoorbeeld de clientèle. Daarvoor moeten we – jaren later – terug naar Oosterhout. Op 13-11-1678 compareerde aldaar schipper Cornelis Cornelis Adriaan Willems voor notaris Van Vorssel om zijn huisvrouw Jenneke van Houwelingen te machtigen in zijn plaats naar Rotterdam te reizen om enkele met name genoemde klanten tot betaling te bewegen van door hem in 1674 en 1677 geleverde potten.¹⁷ Het ging om geringe bedragen die onder anderen Heijltie bij de Hoenderbrug en Grietie op de Hoogstraat verschuldigd waren. Het is het tot nu toe oudst gevonden archiefstuk dat een directe blik verschaft op de pottenhandel in Rotterdam van een Oosterhoutse schipper met kleine

winkeliersters van wie de achternaam niet bekend is, maar veelal wel de plek waar ze zich mogelijk met een winkeltje of stalletje ophielden. Cornelis' broer Willem, die in 1692 is overleden, bleek een ander rayon te bedienen; zijn klanten woonden in Utrecht, Vianen en Middelharnis.¹⁸

We hebben geen bewijs gevonden dat de schippersfamilies vroeger of later afspraken hebben gemaakt omtrent de onderlinge verdeling van de markt. Niettemin lijkt Rotterdam vanaf het eind van de zeventiende eeuw vooral het werkterrein te worden van de schippers Lockerbol en hun verwanten. De oudste vertegenwoordiger van de familie is Huybert Adriaanse Schipper, zoals hij genoemd wordt voordat vanaf 1658 de achternaam Lockerbol wordt gebezigd. Hij werd omstreeks 1620 in het naburige Raamsdonk geboren en trouwde in 1643 in Oosterhout met Pie(te)rke Jans Broer. Haar vader, de schipper Jan Broer Hendrickx, wordt in 1636 vermeld in een Dordtse archiefbron waarin een akkoord is vastgelegd aangaande zijn recht om in Dordrecht potten te verkopen, mits hij het St. Lucasgilde, waarbij de plaatselijke pottenbakkers waren aangesloten, jaarlijks vier gulden betaalt.¹⁹ Dordrecht was voor de Oosterhoutse schippers, zeker in de zeventiende eeuw, een belangrijke handelsbestemming. Met dit huwelijk kwam Huybert terecht in het heel specifieke Oosterhoutse milieu waarin schippers en potmakers ten nauwste met elkaar verbonden zijn. Twee zusters van zijn vrouw, Jenneke en Dingetje, waren gehuwd met de potmakers Adriaan Huybert Schijf en Jan Jan Melissen. Leden van dit gezelschap komen we in diverse archiefbronnen tegen, zoals bij geldleningen, testamenten en de aan- en verkoop van schepen, waarbij de niet-schrijvende potmakers ondertekenen met een pot en schippers met een anker. Van Huybert Adriaanse Lockerbol, overleden in 1698, hebben we geen archivalisch bewijs gevonden dat hij op Rotterdam heeft gevaren. Hiervoor moeten we naar de volgende generatie: de zonen Huybert en Jan en schoonzoon Adriaan Stevens Bervoets. Er zijn enkele kinderen van deze schippers in Rotterdam geboren en overleden en we komen hun namen

soms tegen in boedelinventarissen van de Rotterdamse Weeskamer in verband met nog niet verrekenende leveranties van potten. Ook in Oosterhout vinden we hen in de archiefstukken. Van Jan Lockerbol bijvoorbeeld staat een kleine schuld genoteerd in de boedel van Jacob Joosten Tack (1703) voor het zogenoemde 'mennen' van de potten. Anders dan in Friesland lagen de Oosterhoutse potterijen niet direct aan het vaarwater en er waren betaalde voerlieden nodig die met paard en kar de potten – voor rekening van de koper – naar de schepen brachten. Jan Lockerbol verwierf in 1715 het poorterschap van Rotterdam maar bleef in Oosterhout wonen, waar hij een huis en wat land bezat. In 1720 verkocht hij zijn schip aan zijn zoon Cornelis (geboren in 1692): 'Een Damschuyt met een stasie met want, zeyl, touwen, boot mitsgaders het want van de boot, alles zoo ende gelijk het selve tegenwoordigh in de vaert is leggende alsmede den Henghst met de potwagen'.²⁰ Het schip kostte f 2.000,-. Vader en moeder Lockerbol dreven vervolgens in Oosterhout tot aan hun overlijden in 1751 en 1747 een kruidenierswinkel, samen met hun dochter Adriana. Inmiddels voer Cornelis op Rotterdam, waar zijn vrouw Anna Maria Potters, met wie hij in 1720 in Dussen was getrouwd, twee jaar later overleed bij de geboorte van haar kind. Uit het Rotterdamse begraafboek: 'overleden Anna Marija Potters op Wollershoek in 't Potteschip; vervoert na Oosterhout'. De genoemde ligplaats – de Wolfshoek aan de Blaak – zal tot het midden van de negentiende eeuw de vaste plek blijven voor de Oosterhoutse schippers. In Oosterhout werd de boedelinventaris opgemaakt, waarin de profijtelijke schulden staan opgetekend van de Rotterdamse klantenkring, voornamelijk vrouwen, met voornaam en plaatsaanduiding: Anna in de Halvemaanstraat, Lijsbeth achter de Grootte Kerk, het melkwyff op de Nieuwe Haven, Christina in de Vissteeg.²¹ Een deel van deze klanten komt eveneens voor in twee inventarissen van 1716 en 1718 van Jenneke Willems Block, schippersweduwe van achtereenvolgens Willem Kocke en Wijnant Oomen. Jenneke was een dochter van de schipper Willem Adriaanse Block

5 Oosterhouts aardewerk uit de achttiende eeuw; v.l.n.r. voorraadpot, ketel, kan, schotel met ringeloorversiering en komfoor met staand en liggend oor; bodemvondsten uit Rotterdam en omgeving uit het bezit van het Historisch Museum Rotterdam

6 Oosterhouts aardewerk; v.l.n.r. melktest en vergiet (achttiende eeuw), kachelkje (negentiende eeuw), grape en vuurbak (zeventiende eeuw); behalve het kachelkje bodemvondsten uit Rotterdam en omgeving uit het bezit van het Historisch Museum Rotterdam

en Maria Lockerbol en een nichtje van Cornelis. Ook zij verblijft vanaf circa 1700 met haar eerste man in Rotterdam, waar in 1712 het poorterschap werd verkregen. De eerste inventaris, opgemaakt door de Rotterdamse Weeskamer, valt op door de omvangrijke schulden aan vier Oosterhoutse en twee Goudse pottenbakkers, alles bij elkaar ruim f 2.000,- en aanleiding om afstand te doen van de boedel. Jenneke hertrouwde met Wijnant, haar schippersknecht, die kort daarna overleed, welk sterfgeval wederom tot een inventaris leidde, nu in Oosterhout. Ook hier grote schulden aan dezelfde vier Oosterhoutse pottenbakkers en liefst

zeven Goudse leveranciers. Hoe Jenneke zich steeds uit de financiële problemen heeft gered weten we niet. Met haar derde echtgenoot, de schipper Jan van Dongen, vaart ze weer naar Rotterdam waar ze de handel voortzet; Jan is er in 1733, zijzelf in 1757 overleden.²²

Terug naar Cornelis Lockerbol, die al snel in Kethel bij Schiedam in Belitie (Beatrix) van Dijk een nieuwe vrouw vindt en in 1725 poorter van Rotterdam wordt. Zijn jongere broer Abraham, geboren in 1698, ook schipper, volgt hem hierin een jaar later, terwijl broer Jan, die timmerman was, zich al in 1723 in Rotterdam gevestigd had.

Cornelis en Abraham sloten op 8-2-1726 een compagnieschap bij een Oosterhoutse notaris.²³ Ze spreken af dat ze met hun schuiten 'in een beurse' zullen varen op Rotterdam en andere Hollandse plaatsen, met alle aardewerk 'so van potten, pannen, testen, helmen, matrassen, vertonpotten etc.'. Verder kopen ze steen, garen, lint en band, chocolade, koffie en thee in. Ze beloven elkaar bij te staan en elkaar niet boos aan te kijken als de een soms wat meer werk moet doen dan de ander. Ze delen de extraatjes van hun leveranciers zoals wat wrakgoed en het profijt van het transport van het lood van de potmakers. Elk jaar moet de rekening opgemaakt worden en moeten de schulden worden afgewikkeld. Het contract werd aangegaan voor 20 jaar. We hebben geen nieuwe gegevens gevonden omtrent verlenging of ontbinding. Abraham tekende het document met een anker, als enige van de familie Lockerbol die niet had leren schrijven.

Op deze wijze was het bestaan van de gebroeders Lockerbol georganiseerd. Afbeelding 5 en 6 tonen Oosterhouts aardewerk uit Rotterdamse bodemvondsten; het zal door leden van de familie Lockerbol en collega-schippers zijn aangevoerd. Als de broers in Rotterdam verbleven lagen hun schuiten op hun vaste plek bij de Keizers- of Houtbrug bij de Wolfshoek. De Rotterdamse begraafboeken getuigen hiervan. Vijf kinderen van Cornelis en Beatrix zijn tussen 1727 en 1738 'in 't potteschip' op deze locatie overleden, van Abraham, die na het overlijden van zijn vrouw Johanna Stapels nog eens trouwde, zelfs

acht. Tussen 1726 en 1748, het jaar waarin Cornelis zelf overleed 'bij de Keizersbrug in een potteschip' treffen we de broers soms aan in het schuldboek van een Oosterhoutse pottenbakker, soms als crediteur van een boedeltje in Rotterdam. De families schoten wortel in de grote stad, ondanks de band met Oosterhout. In 1735 had Cornelis aan de Vissersdijk een huis gekocht. Hij woonde er niet, maar evenals de damschuit en perceeltjes land in Oosterhout vormde het een onderdeel van zijn nalatenschap.

Met broer Abraham ging het in zakelijk opzicht minder goed. In 1762 werden de van zijn ouders geërfde percelen land door drie potmakers tegelijk bezet in verband met een schuld voor geleverde potten en ander aardewerk van ruim f 900,-. Een aanzienlijk bedrag dat wellicht tot de conclusie mag leiden dat de eerdere compagnieschap met zijn broer Cornelis hem jarenlang beschermd heeft.

In 1770 overleed in Oosterhout zijn zuster Adriana die, ongehuwd, nog steeds de kruidenierswinkel van haar ouders dreef. Er is een interessante inventaris, waaruit blijkt dat zij naast siroop, zout, meel en boekweit ook heel wat soorten keramiek in huis had: 'Delfs geleije schotels en kommen', borden, boterschoeltjes, trekpotten, Keuls goed, een partij Oosterhoutse potten en een Goudse gele waterpot.²⁴ Er was enig geld en er waren obligaties, kortom, er was wat te halen en de crediteuren van broer Abraham waren er als de kippen bij. Nog voor Adriana begraven was, bezetten de weduwen van de potmakers Andries en Johannes Crul de erfportie. Twee kooplieden uit Gouda en Oudenbosch sloten zich hierbij aan, en zo ging zijn hele erfdeel naar de schuldeisers. We veronderstellen dat zijn carrière al eerder was geëindigd. Al in 1762, het jaar van zijn grote schulden, is in Rotterdam zijn damschuit verkocht. Hij is in 1780 in Rotterdam overleden.

In 1755 trouwde in Rotterdam Catharina Lockerbol, dochter van Cornelis en Beatrix, met de schipper Wouter de Swart. Laatstgenoemde kwam uit Waspik. Zijn vader Pieter was daar hooischipper, zodat de verbinding met de Oosterhoutse pottenhandel door zijn huwelijk tot stand gebracht zal zijn. Ook van dit echtpaar staan in het begraafboek drie kinderen

vermeld, tussen 1757 en 1760 overleden 'in de Potteschuit bij de Keizersbrug'. Wat de aardewerkhandel betreft heeft het echtpaar in Rotterdam en elders nauwelijks sporen nagelaten. We vinden De Swart slechts een keer in een boedeltje als crediteur en in de schuldböeken van de Oosterhoutse pottenbakkers ontbreekt zijn naam. Hij moet een goede koopman geweest zijn, die bovendien actief was in het onroerend goed. Hij koopt huizen op publieke veilingen en bewoont zelf vanaf 1779 een voor f 6.500,- 'gereed geld' aangeschaft pand aan de Oppert. Zijn vrouw is daar in 1780 overleden. In de *Rotterdamsche Courant* van 1 juli 1779 biedt hij een koplacht te koop aan, 'te bevragen bij Wouter de Swart in 't groot pottenschip bij de Lutherse Kerk aan het Wolfshoek'. Het is niet duidelijk geworden hoe lang De Swart met zijn pottenhandel is doorgegaan, evenmin is in de Transportböeken van Schepen de aan- of verkoop van het groot pottenschip gevonden. In 1779, het jaar waarin De Swart van zijn schip naar de Oppert verhuist, doen Douwe Jans de Vries uit Sneek en Wouter Schavers hun intrede, waarover straks, en het is denkbaar dat het schip van De Swart op een van hen is overgegaan, maar hiervoor ontbreekt het bewijs. De Swart hertrouwde, bleef in Rotterdam wonen en is in 1813 overleden, 87 jaar oud.

De pottenlichters en hun bewoners, 1764-1856

Met de komst van Jan van Breugel in 1764 is in Rotterdam sprake van pottenlichters of leggerschepen, grote schepen die zonder masten en tuigage op een vaste plek liggen, van waaruit de aardewerkgroothandel werd gedreven. In de Transportböeken van Schepen, en later bij de notarissen, zijn vanaf Van Breugel overdrachten naar volgende eigenaren terug te vinden, tot aan de sloop in 1854 en 1856. Een overzicht van de gevonden transacties, gegevens over de schepen en de eigenaren staan in tabel 2. Met deze schepen breekt dus een volgende, tevens laatste fase aan in de wijze waarop de Oosterhoutse aardewerkhandel plaatsvond. Niet langer varen de eigenaren zelf naar Oosterhout en Gouda om hun inkoop te doen, maar ze laten de handel in

opdracht brengen door collega-schippers. We vermoeden dat ook Wouter de Swart al zo te werk gegaan is. Het assortiment werd in de loop der jaren verruimd met alle binnen- en buitenlandse soorten waarnaar in die tijd vraag was. Uit de eerste helft van de negentiende eeuw zijn drie boedelinventarissen beschikbaar, waardoor we een uitstekend zicht hebben op het aanbod. Voor de achttiende eeuw zijn deze gegevens helaas niet gevonden.

Jan van Breugel en Adriana van Dongen

De uit Raamsdonk afkomstige schipper Jan van Breugel trouwde in 1751 in Oosterhout met Adriana, dochter van de potmaker Pieter van Dongen. Het echtpaar verhuisde in 1764 naar Rotterdam, kreeg daar het burgerrecht en begon een aardewerkhandel. Drie jaar later zijn er financiële problemen. De weduwe Jan Janse Crul in Oosterhout laat beslag leggen op een perceeltje zaailand wegens onbetaalde potten en testen, en het stukje land moet worden verkocht. Van Breugel zelf was op zijn beurt slachtoffer van de koper van zijn Oosterhoutse scheepstimmerwerf, die niet in staat was zijn schuld op tijd af te lossen.

Van Breugel overleed in 1771, zijn vrouw achterlatend met vier jonge kinderen en een aardewerkhandel op een schip. De situatie aan de Wolfshoek een jaar later, in 1772, is weergegeven op het schilderij van Nicolaas Muijs (afb. 1 en 11), waarop de schepen van Adriana en die van Wouter de Swart zijn afgebeeld. Adriana zette de zaak voort maar in 1773 zijn er weer schulden. De potmaker Pieter Timmermans laat beslag leggen op de vracht van de schuit van schipper Johannes van der Made, te weten 'alle de aarde potten en pannen ofwel alle zodanig Oosterhouts aardewerk als Adriana van Dongen heeft geladen'. Deze 'bezetting' maakt duidelijk dat Adriana een schipper opdracht gaf tot het vervoer en dat niet de schipper de eerst verantwoordelijke koopman was maar zijzelf. Ze redt zich eruit door van de Rotterdamse koopman Gilles Groenevelt f 1.000,- te lenen met haar pottenlichter als onderpand. Twee jaar later beleent ze weer een schip, samen met een damschuit die ernaast ligt met koopmanschappen – de gebruikelijke achttiende-eeuwse term voor koopwaar –, voor f 500,-.²⁵

Ze is inmiddels hertrouwd met Laurens van der Sman. Het nieuwe echtpaar zet de handel nog vier jaar voort.

Wouter Schavers en Mechelina Maas

Eind 1779 werd de pottenhandel door Adriana van Dongen en haar echtgenoot voor f 1.000,- overgedragen aan Wouter Schavers en Mechelina Maas, afkomstig uit Delft.²⁶ Zakelijk was alles goed geregeld; het pasgetrouwde paar had het burgerrecht in Rotterdam verworven en Schavers had netjes toestemming aan de burgemeester gevraagd om de grossierderij op de schuit te mogen exerceren. Pikant detail bij de behandeling van dit verzoek is de bemoeienis van het 'pottegiilde', kennelijk een restant van het glas- en aardewerkverkopersgilde, dat het rekest positief beoordeelde. Wouter Schavers, in 1756 in Delft geboren, kwam uit een familie van klerenblekers. Het vroege overlijden van zijn vader zal er stellig toe hebben bijgedragen dat zijn toekomst door zijn schoonfamilie is bepaald. Mechelina is immers een dochter van Arnoldus Maas en Catharina Appels, het al genoemde Oosterhoutse schippersechtpaar dat zich in 1753 in Delft had gevestigd. Mechelina is er in 1754 geboren. Van Arnoldus, telg uit een uitgebreide schippersfamilie, hebben we weinig sporen gevonden. Hij was in Delft lid van het grootschippersgilde, had een bescheiden huisje aan de Scheepmakerij en voer regelmatig naar Oosterhout. In het notarieel archief komen we hem daar enkele malen tegen. Zo koopt hij in 1761, samen met zijn broer Thomas en zes andere schippers, twee zwarte ruinpaarden en een wagen voor Jan Pieter van Etten, die hiermee het aardewerk naar hun schepen moest brengen, waarmee voor dit typisch Oosterhoutse transportprobleem een oplossing werd gevonden.

In Rotterdam beheren Mechelina en Wouter hun grossierderij en ze leggen er de grondslag voor een veelzijdig aanbod. Schavers leverde onder andere Frechense ('Keulse') schotels aan Oosterhoutse pottenbakkers en hij dreef handel met Friesland, waar hij van de gleibakker Kingma in Makkum Friese schotels betrok. Het bedrijf floreerde onder hun leiding. Er waren geen schulden, ze kochten in 1797 voor f 6.075,- een huis aan de

Schiedamsedijk en steunden enkele malen familieleden die schipper waren met flinke geldleningen. Helaas is na het overlijden van Wouter, vermoedelijk in 1802 of kort daarna, geen inventaris opgemaakt.²⁷ Mechelina Maas zette de handel voort en werd in de patentregisters van 1806-1808 voor f 15,- aangeslagen, waarmee ze tot de grotere aardewerkkooplieden kan worden gerekend.²⁸ Haar kinderen kozen andere beroepen. Arnoldus en Thomas werden schipper, de laatstgenoemde was later viskoper, terwijl zoon Johannes als expediteur te boek staat. Dochter Catharina trouwde met Jan Ooms, waarover straks. In 1812 bood Mechelina via de al vermelde krantenadvertentie haar schepen met de bijbehorende handel, die haar een goed bestaan gegeven had, te koop aan. Ze is in 1835 in Rotterdam overleden en was niet onbemiddeld. Enkele broers van Mechelina woonden inmiddels ook in Rotterdam. Adriaan Maas had enige tijd een pottenwinkeltje aan de Schiedamsedijk, maar overleed in 1820 als binnenloods. Broer Albert is in 1817 in Rotterdam als schipper overleden.

Twee Friese schippers: Douwe Jans en Johannes Jans

Rond 1780 bereikte de omvang van de productie van de Friese pottenbakkers en daarmee ook de uitvoer een hoogtepunt. Rotterdam was wellicht niet het eerste reisdoel van de Friese schippers. Amsterdam en Noord-Holland lagen meer voor de hand en in deze provincie werd dan ook veel potgoed verhandeld. In 1779 arriveerde in Rotterdam het echtpaar Douwe Jans en Antie Pieters. Douwe en Antie waren in 1778 in Sneek getrouwd en zij worden burgers van Rotterdam. We kwamen hen op het spoor via de Transportboeken van Schepen wanneer in 1791 hun schip, genaamd de Jan en Pieter, wordt overgedragen aan een tweede echtpaar uit Friesland, Johannes Jans en Lisk Jans.²⁹ Over de aankoop ontbreken de gegevens. Douwe was in 1788 in Rotterdam overleden en Antie was in hetzelfde jaar hertrouwd met Gijsbert Gijben, een schipper uit Oosterhout. Gijsbert en Antie, die samen de handel nog enkele jaren hebben voortgezet, verkochten hun schuit 'met al hetgene tot de potnegotie behoort' voor f 2.000,-, welk bedrag

door Johannes Jans geleend werd van de koopman Gilles Groenevelt. Behalve het al genoemde schip diende een tweede vaartuig, genaamd De Hoop, tot onderpand, eveneens in gebruik 'tot de potten- en pannenegotie'. Ook Johannes Jans had toestemming van het stadsbestuur gekregen om de grossierderij bij de Keizersbrug uit te oefenen. Er was één voorwaarde: de andere schepen mochten er geen hinder van ondervinden en hadden desgewenst voorrang bij het laden en lossen. Hoewel Douwe Jans en Johannes Jans beiden de achternaam De Vries voerden konden we geen familierelatie ontdekken. Johannes en Lisk kwamen uit Workum, waren daar in 1777 getrouwd en arriveerden met vijf kinderen in Rotterdam. Wat de aard van hun handel betreft laten de schaarse gegevens zien dat de Friezen zich geheel in het patroon van hun Oosterhoutse collega's hebben gevoegd. Douwe Jans staat in 1786 in het schuldboek van de Oosterhoutse pottenbakker Johannes Jans Broekhoven in verband met recent geleverde potten en melkstesten. Johannes Jans was de boedel van de Goudse pottenbakker Reynier Zonneveld, eind 1795 overleden, het aanzienlijke bedrag van f 464,- schuldig voor leverantie van Goudse potten. De inschuld werd als 'twijfelachtig' gekenmerkt. Ook de Oosterhoutse potmaker Pieter Timmermans had in 1799 wat met hem te vereffenen. Hij machtigt iemand in Rotterdam om geld van hem te innen. De aantekening 'vertrokken naar Vriesland' gaf weinig uitzicht op betaling. Johannes en Lisk waren inderdaad in 1799 terug naar Workum gegaan, na de schuld aan Groenevelt te hebben afgelost en de beide schepen te hebben verkocht.³⁰ Ze begonnen een ander leven, lieten een fabriekje bouwen en kochten in Leeuwarden een grote partij cichorei in, bestemd voor surrogaatkoffie, waarnaar veel vraag was. Hun onderneming mislukte evenwel en al in 1801 wordt hun boedel overgegeven aan de schuldeisers, waaronder de gleibakker Frans Tjallingii uit Harlingen, die nog geld tegoed had voor in 1799 geleverd schotelgoed. Hoe het dit echtpaar verder is vergaan konden we niet achterhalen. In Rotterdam neemt Adriaan van Zon de schepen met de handel over.

7 Anonieme aquarel van de Lutherse kerk, de Keizersbrug en de pottenschepen, ca. 1798-1802. Gemeentearchief Rotterdam

Govert en Dingeman Biemans

Op 5-1-1813 werden de pottenlichters van Mechelina Maas, weduwe van Wouter Schavers, voor f 1.400,- verkocht aan Govert Biemans, geboren en getogen in Oosterhout en evenals zijn vader Martinus schipper.³¹ Biemans zette in Rotterdam de groothandel voort, maar overleed drie jaar na zijn aankoop, 52 jaar oud, wat voor zijn nabestaanden zeer problematisch moet zijn geweest. De weduwnaar Biemans was net een half jaar daarvoor getrouwd met een jonge vrouw, Catharina Simons, die nu samen met vijf minderjarige kinderen uit het eerste huwelijk geacht werd de aardewerkhandel voort te zetten dan wel te liquideren. We danken aan dit sterfgeval een uitgebreide inventaris, die straks aan de orde komt. De weduwe trok zich terug uit de zaak en liet de afhandeling van de pottenhandel over aan zoon Dingeman, toen nauwelijks 18 jaar oud, die hiermee tot 1822 in de weer geweest is. In dat jaar verschijnt in de *Rotterdamsche Courant* van 11 juli een krantenadvertentie met de aankondiging van een grote laatste uitverkoop van de aardewerkrestanten en de inboedel:

‘Verkoop bij opbod van eene partij Keulsch, Frankfortsch, Vriesch, Oosterhoutsch en Delftsch aardewerk enz. Bruine en blaauwe Boterpotten, Keulsche en Oosterhoutsche Schotels, Doofpotten, Riolen, Kannen, Komforen, Potten en Pannen, Vriesche en Frankfortsche Kannen, Kommen, Vergiettesten, Broederpannen, Tuitpotjes, Potten, Pannen, Dekfels en Testen, Engelsche en Delftsche Schotels, Borden, Kommen, Koppen en Bakken, differente

soorten van Kruiken, benevens Porcelain en Glaswerk, Bedden met derzelver toebehooren, Tafels en Stoelen, Spiegels, Kachel, Koper, Tin en ander goederen meer. Zullende voornoemde aardewerken enz. Dingsdag en Woensdag vóór de Verkoop des voormiddags van 10 tot des namiddags te 4 uren in de twee eerste Potten-Ligters, liggende in de haven, te zien zijn.’

Ook de schepen zelf worden geveild, maar zonder resultaat. Enkele weken later meldt zich echter een gegadigde op het notariskantoor: Jan Ooms, beurtschipper van Rotterdam op Brussel en getrouwd met Catharina Schavers, de dochter van Wouter en Mechelina. Hij verklaart de schepen voor f 1.900,- te willen overnemen en wordt op deze wijze eigenaar, waarmee ze terugkomen bij de familie Schavers.³² Voor Dingeman Biemans was zijn loopbaan als schipper-koopman met deze affaire beëindigd. Hij vervolgde zijn pad als arbeider en sjouwer en is in 1877 in Rotterdam overleden.

Jan Ooms en Catharina Schavers

Nadat Jan Ooms zich ontfermd had over de pottenschuiten van Biemans plaatste hij een advertentie in de *Rotterdamsche Courant* van 1 oktober 1822, waarin hij zich bij het publiek aanbeveelt met zijn handel in grof aardewerk als nieuwe eigenaar van pottenlichter De Hoop, voorheen eigendom van zijn schoonouders. Jan Ooms ontwikkelde zich in Rotterdam tot een uitstekend koopman. Hoewel in Rotterdam geboren, was hij een telg uit een geduchte Oosterhoutse schippers- en koopmansfamilie. Zijn grootvader Adriaan dreef de pottenhandel op onder andere Utrecht en Gelderland en was bij zijn overlijden in 1779 een welgesteld man. Ten minste vier zonen waren eveneens schipper. Abraham, in 1780 overleden, woonde lange tijd in Schoonhoven en verhandelde behalve het Oosterhoutse aardewerk ook Delfts en Engels. Zoon Joris, de vader van Jan, vestigde zich in 1764 in Rotterdam waar hij in 1786 is overleden. Er zijn geen aanwijzingen dat hij hier een grossierderij had. Uit een notariële akte blijkt dat hij in opdracht van de koopman George Gibson suikerpotten en -vormen van de Goudse pottenbakker Jan Pluym naar Brussel

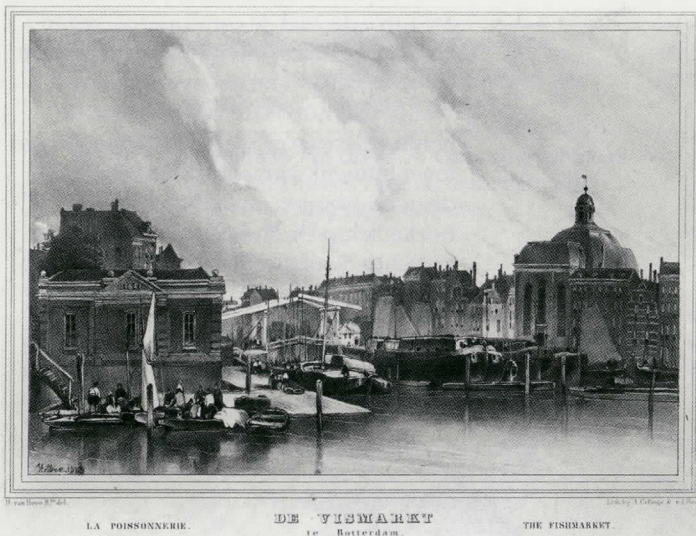
vervoerde.³³ Mogelijk verzorgde hij vooral transporten voor anderen.

Catharina Schavers overleed in 1835, waarna de inventaris werd opgemaakt, die nog aan de orde komt. Behalve de twee pottenschepen, getaxeerd op f 4.200,-, waren er in die tijd nog 'een korenlichterschip, drie aken of schuiten en een handwagen'. Jan Ooms verkocht het jaar daarop zijn grossierderij en ging rentenieren. Hij had geen opvolger; zijn zoon Johannes was marktschipper op Leiden en Waltherus had zich in Brussel gevestigd als azijnmaker. De nieuwe eigenaar Jacobus van Zandwijk kwam uit de buurt, was 64 jaar oud en in een vorig leven kleermaker van beroep, in tweede echt gehuwd met Margaretha Spruijt en vader van vier jonge kinderen. Ooms kocht van Van Zandwijk eerst diens huis op de Eendrachtslaan tegen contante betaling, een dag later gingen de schuiten met een schuldbrief van f 3.000,- naar Van Zandwijk.³⁴ Het lijkt een impulsieve transactie. Jan Ooms is in 1837 overleden, 60 jaar oud.

Adriaan van Zon en Anna van Berkel
Johannes de Vries verkocht in oktober 1799 zijn beide leggerschepen genaamd De Hoop en Jan en Pieter inclusief 'een boot met een mast en twee zwaarden, twee wagens en een kist op de wal staande' voor f 2.000,- contant aan Adriaan van Zon uit Oosterhout. Deze had een week daarvoor toestemming van het stadsbestuur gekregen om de grossierderij in potten en pannen voort te zetten. Wel moest hij jaarlijks f 50,- aan de stad gaan betalen voor zijn ligplaats. Een anonieme aquarellist heeft vanuit eenzelfde standpunt als Nicolaas Muijs omstreeks 1800 vastgelegd hoe zijn schepen en die van Wouter Schavers erbij lagen (afb. 7). Minder exact is de charmante optica-prent uit 1812 van P. Groenendijk (afb. 8). Van Zon stamt uit een welgestelde schippersfamilie en was tot 1827, het jaar van zijn overlijden, naar het zich laat aanzien een succesrijk koopman. In 1806 was zijn vrouw Johanna Tack overleden, waarna hij hertrouwde met Anna van Berkel, dochter van de Oosterhoutse potmaker Willem van Berkel, die sinds 1761 het ambacht uitoefende en vier zonen had die hem

8 P. Groenendijk, *Gezicht van de Houtbrug te Rotterdam na de Lutherse Kerk te zien*, kopergravure, uitgegeven door D. Verheul, 1812. Gemeentearchief Rotterdam

9 H. van Hove Bzn., *De Vismarkt te Rotterdam*, litho, uitgegeven door Collings en Van Hout, 1833. Gemeentearchief Rotterdam

daarin volgden. Ook van Van Zon is een uitgebreide inventaris beschikbaar, waarvan de inhoud nog ter sprake komt. In de nalatenschap bevonden zich behalve de handelsvoorraad enkele huizen, obligaties en contant geld, alles ter waarde van ongeveer f 25.000,-. Anna van Berkel werd koopvrouw en stelde haar stiefzoon Willem (geboren in 1804) aan tot haar opvolger in de aardewerk-

groothandel. Haar pottenschuiten en die van Jan Ooms zijn in 1833 afgebeeld op een litho van H. van Hove (afb. 9). Pas in 1835 werden de beide schepen officieel aan Willem overgedragen en kon Anna zich terugtrekken; ze is in 1847 overleden.³⁵ Met Willem van Zon en Jacobus van Zandwijk, die vanaf 1836 de handel van Jan Ooms voortzette, komen we in de nadagen van de pottenegotie zoals die enkele eeuwen in Rotterdam gevoerd is door de schippers van Oosterhout.

Op weg naar de sloop

Met Jacobus van Zandwijk en Margaretha Spruijt kregen de beide schepen van de familie Ooms-Schavers volstreekte buitenstaanders als opvolgers. We zagen hoe het echtpaar de boten met een schuldbrief van f 3.000,- van Ooms had betrokken en in de boedelscheiding was dit tegoed toebedeeld aan zoon Waltherus Ooms, de azijnmaker in Brussel. Na het overlijden van Van Zandwijk in 1846 probeerde de weduwe de zaak te continueren, maar zij slaagde hierin onvoldoende, zodat de erven in Brussel na het overlijden van Waltherus in 1854 de verkoop van de boten gelastten omdat er geen betalingen meer binnenkwamen. Aldus werden de twee schuiten, nu aangeduid als hoekerschip De Hoop en een naamloos kofschip, voor slechts f 635,- verkocht aan scheepssloper Adriaan van de Weg

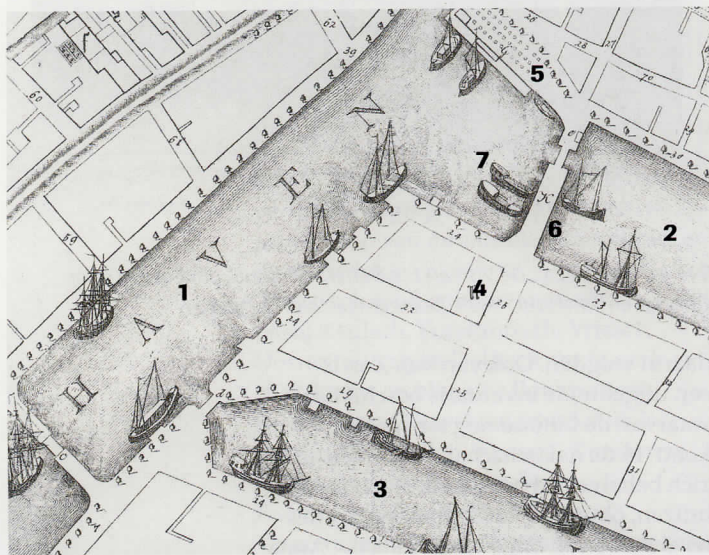
te Dordrecht.³⁶ Niettemin was in de advertentie in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 9 mei 1854 die de verkoop aankondigde, hoog opgegeven van de nog steeds succesrijke nering en de uitstekende staat van onderhoud van de pottenlichters. Margaretha Spruijt en haar kinderen vertrokken naar Gouda, waar ze in 1861 is overleden.

Met Willem van Zon verliep het op vergelijkbare wijze. Op 27 februari 1856 werd hij officieel failliet verklaard en een belangrijke crediteur, van wie Van Zon in 1845 met de schepen als onderpand f 2.500,- geleend had, haastte zich de verkoop te gelasten van De Hoop en de Jonge Willem, beide omschreven als kofschip, dienende als leggers voor de handel in potten en pannen. De Hoop was tevens ingericht voor bewoning en als zodanig voorzien van verschillende kamers en vertrekken, de Jonge Willem diende als bergplaats. Beide schepen zijn voor f 1.340,- verkocht aan F.W. Reise, meester-timmerman aan de Glashaven.³⁷ Verondersteld mag worden dat ze zijn gesloopt. Willem van Zon werd magazijnknecht en later kantoorbediende; hij is in 1884 overleden.

De pottenschepen in beelden

De pottenschepen aan de Wolfshoek zijn een opvallend element geweest in het Rotterdamse stadsbeeld: forse, ontakelde boten, tot op het dek volgeladen met aardewerk, op een plek die meer dan anderhalve eeuw het centrum is geweest van de aardewerkhandel door Oosterhoutse schippers. Hoe beeldbepalend ze waren blijkt uit de gedetailleerde kaart die Munro omstreeks 1800 in opdracht van het stadsbestuur maakte. Zoals gebruikelijk zijn op die kaart de vele havens en singels vrij willekeurig voorzien van wat schepen en scheepjes ter versiering. Behalve aan de Wolfshoek bij de Keizersbrug; daar zijn twee legger-schepen getekend, en ieder die vertrouwd was met de Rotterdamse binnenstad moet ze herkend hebben (afb. 10).

Hoe karakteristiek de schepen ook zijn geweest, het feit dat ze met enige regelmaat door kunstenaars zijn afgebeeld hebben ze niet aan zichzelf te danken, maar aan twee nog bekendere attractiepunten, de Lutherse kerk aan

10 Fragment van de kaart van Andrew Munro, ca. 1800. 1. Leuvehaven; 2. Blaak; 3. Wijnhaven; 4. Lutherse kerk; 5. Zeevismarkt; 6. Hout- of Keizersbrug; 7. leggerschepen

Tabel 2 De pottenschepen en hun eigenaren 1760-1856

	1760	
1755-1779 Wouter de Swart en Catharina Lockerbol		1764-1771 Jan van Breugel en Adriana van Dongen
	1770	1771-1774 Adriana van Dongen 1773 beleent de Anna Wilhelmina Christina
		1774-1779 Laurens v.d. Sman en Adriana v. Dongen 1775 beleent de Jonge Catharina
1779-1788 Douwe Jans de Vries en Anna Pieters	1780	1779-1802 Wouter Schavers en Mechelina Maas 1779 neemt de Friese kof Wilhelmina Catharina Aletta over
1788-1791 Anna Pieters en Gijsbert Gijben		
	1790	
1791-1799 Johan Jans de Vries en Lisk Jans 1791 neemt de Jan en Pieter over 1791 beleent de Jan en Pieter en de Hoop		
1799-1806 Adriaan van Zon en Johanna Tack 1799 neemt kofschip de Hoop van 100 last en smakschip Jan en Pieter van 60 last over	1800	1802-1813 Mechelina Maas
1806-1827 Adriaan van Zon en Anna van Berkel		
1812 koopt kofschip La Patience van 68 last	1810	1813-1816 Govert Biemans 1813 neemt twee pottenlichters over
		1816-1822 Dingeman Biemans
1822 koopt hol van kofschip de Onderneming	1820	1822-1836 Jan Ooms en Catharina Schavers 1822 neemt twee pottenlichters over, waaronder de Hoop
1827-1835 Anna van Berkel		
	1830	1835 bij inventarisatie zijn er twee pottenschepen
1835-1856 Willem van Zon 1835 neemt de Hoop en de Jonge Willem over		1836-1846 Jacobus van Zandwijk en Margaretha Spruijt
	1840	1836 Jacobus van Zandwijk neemt twee pottenschepen over
		1846-1854 Margaretha Spruijt
1856 verkoop kofschepen de Hoop van 207 ton en de Jonge Willem van 194 ton na faillissement	1850	1854 verkoop hoekerschip de Hoop van 80 ton en een kofschip van 131 ton na beslaglegging

de Wolfshoek en de aan de overkant van de Blaak gelegen Zeevismarkt. De kerk werd gebouwd van 1733 tot 1736 en de Lutherse gemeente wilde zich nadrukkelijk manifesteren. Er werd een Zwitserse architect aangetrokken die een fors gebotuw met een grote koepel ontwierp, dat meteen een van de gezichtsbepalende bouwwerken van de stad werd. Keerzijde

van deze ambities waren de financiële lasten; het heeft tientallen jaren geduurd eer men die te boven was. We hebben acht kunstwerken gevonden waarop de pottenschepen staan afgebeeld; ze zijn ontstaan tussen 1772 en 1843. Het zou ons onderzoek een extra dimensie geven als we door combinatie van beeldmateriaal en archiefgegevens de

11 Detail van het schilderij van Nicolaas Muijs uit 1772 (afb. 1)

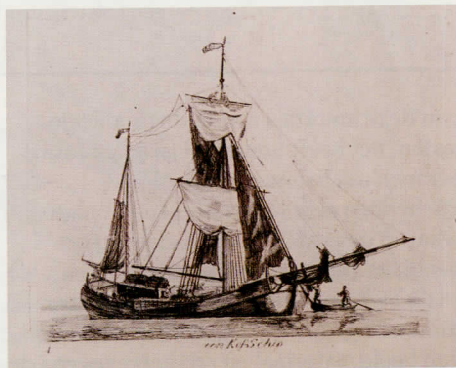

afgebeelde schepen kunnen identificeren. Er zijn echter enkele belemmeringen:

- Het was de kunstenaars, zoals gezegd, niet primair om de schepen te doen. Die dienden als welkome stoffering en een exacte weergave is allerminst gegarandeerd.
- We hebben slechts een deel van de eigendomsoverdrachten gevonden; vervanging van schepen kan daarom onopgemerkt zijn gebleven.
- Schepen veranderden nogal eens van naam waardoor een schip onder verschillende namen kan voorkomen.
- Zelfs als de overdracht gevonden is blijft het lastig. Van de relevante gegevens: soort schip, naam, lengte en tonnage worden er soms maar een of twee vermeld, en bij een volgende overdracht weer andere. In tabel 2 staan onze bevindingen tot nog toe.

Van alle afbeeldingen is het schilderij van Nicolaas Muijs uit 1772, waarvan

12 Kofschip, een groter scheepstype waartoe een aantal van de opeenvolgende leggerschepen aan de Wolfshoek behoorde; uit: G. Groenewegen, *Verzameling van 84 stuks Hollandsche schepen*, Rotterdam 1789

een voorstudie aanwezig is in het Rotterdamse Gemeentearchief, de duidelijkste (afb. 1 en 11). Helemaal links ligt een klein schip met spriettuig, waarschijnlijk een van de boten waarmee aardewerk uit Oosterhout en Gouda werd gehaald of verder gedistribueerd. Daarnaast vier leggerschepen, dus zonder mast of tuig. Het meest links ligt een schip met op het achterdek een opbouw in de vorm van een huisje met een schuin dak. Doordat het roer door drie meerpalen aan het oog ontrokken wordt, is het scheepstype niet exact vast te stellen; het lijkt een kof, eventueel een hoeker. Daarnaast het grootste schip, een kof, met aan weerszijden van het roer drie luiken, een hek langs de boorden en een opbouw in de vorm van een huisje op het voorschip. Daarnaast twee schepen van een ander type, nog het meest lijkend op smakschepen, met aan dek een enorme vracht aardewerk.

In het jaar 1772 liggen er twee schepen van Jan van Breugel – ze worden in 1773 en 1775 door zijn weduwe beleend – waaronder een Friese kof. Ook Wouter de Swart had waarschijnlijk twee schepen. In zijn advertentie uit 1779 spreekt hij van 'het groot pottenschip', een kwalificatie die past bij de grote kof (afb. 12). Het meest linkse schip zou de Friese kof van Jan van Breugel kunnen zijn. Van ongeveer dertig jaar later dateert de anonieme aquarel van afbeelding 7. Doordat op de voorgrond enkele getuigde schepen in de weg liggen, is niet

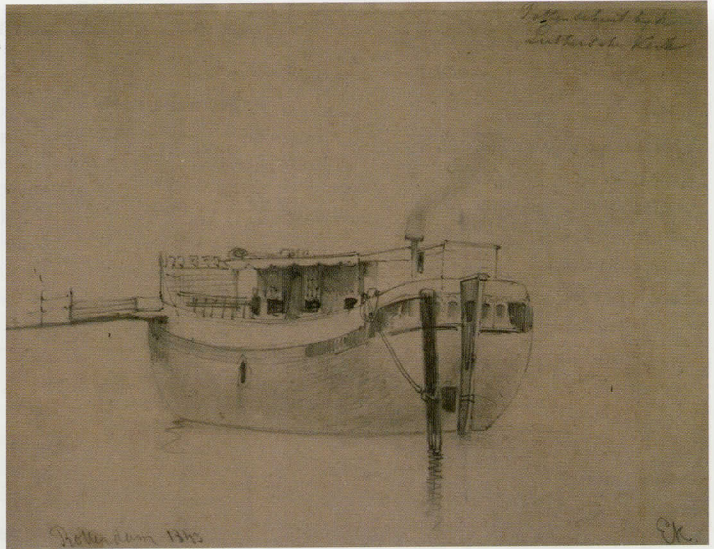
precies te zien hoeveel leggerschepen aanwezig zijn, drie of vier. Links ligt een kofschip, identiek aan de grote kof van afbeelding 12. Adriaan van Zon nam in 1799 twee schepen over van Johan Jans de Vries: het kofschip De Hoop van 100 last (1 last = 2 ton) en het smakschip de Jan en Pieter van 60 last. Hoewel gegevens over eerdere overdrachten ontbreken is het zeer waarschijnlijk dat de grote kof De Hoop is, die er tot aan de verkoop in 1856 heeft gelegen en al in bezit van Wouter de Swart is geweest. Het is niet mogelijk de Jan en Pieter of de Friese kof van Schavers te identificeren.

Chr. Meijer maakte in dezelfde periode een tekening waarbij de Zeevismarkt met de omringende bebouwing is uitgewerkt, maar de leggerschepen erg schetsmatig zijn gebleven. Wel is er uit af te leiden dat er vier schepen liggen.

P. Groenendijk koos in 1812 voor zijn opticaprent een afwijkend standpunt (afb. 8). Door de niet al te nauwkeurige weergave is het onmogelijk vast te stellen hoeveel schepen er liggen. Opvallend zijn de opbouw in de vorm van huisjes en de grote stapels aardewerk.

Van 1833 dateert de litho van H. van Hove Bzn (afb. 9). Niet afgebeeld is een anonieme litho die daarmee frappante gelijkens vertoont. Op dat moment liggen er drie kofschepen en een hoeker: de eerder genoemde kof De Hoop van 207 ton en de kof De Jonge Willem van 194 ton van Anna van Berkel, vervolgens een kof van 131 ton en de hoeker De Hoop van 80 ton van Jan Ooms. Op de prenten zijn de drie kofschepen goed te zien; we veronderstellen dat net als op de aquarel van omstreeks 1800 geheel links 'het groot pottenschip' De Hoop ligt. Als laatste is er een tekening uit 1843 getiteld *Pottenschuit bij de Lutherse kerk*, gesignd met het monogram E.K. (afb. 13).³⁸ Er is slechts één pottenschip afgebeeld zonder verdere context. Het is het buitenste schip, zoals afgebeeld door H. van Hove, het kofschip De Hoop van Willem van Zon, dertien jaar voor de sloop.

Wat heeft de confrontatie van archiefbronnen en afbeeldingen opgeleverd? In elk geval de bevestiging dat gedurende lange tijd een aantal forse leggerschepen,

voorzien van schilderachtige bouwsels en grote stapels potten, het stadsbeeld mede hebben gekleurd. Het beeldmateriaal laat zien dat het kofschip De Hoop – 'het groot pottenschip' – er al in de dagen van Wouter de Swart heeft gelegen, tot aan het einde in 1856. In de scheepsoverdrachten duikt het pas in 1791 op, maar de sterke gelijkens van de in 1772 en circa 1800 afgebeelde schepen wettigt deze conclusie. De beelden hebben de lacunes in de archiefbronnen aangevuld.³⁹ De identificatie van de andere schepen is lastiger omdat ze er korter gelegen hebben en minder gedetailleerd zijn weergegeven. Het aantal schepen klopt wel; het zijn er steeds vier geweest, met wat kleinere vaartuigen eromheen.

Drie inventarissen

We beschikken over drie inventarissen waarin de voorraden, de tegoeden en de schulden van de bewoners van de pottenschepen zijn vermeld: van Biemans uit 1816, van Van Zon uit 1827 en van Ooms uit 1836.⁴⁰ Ze geven een gedetailleerd beeld van de soorten aardewerk die ze aan boord hadden, de afnemers van wie ze nog geld kregen en de leveranciers die nog moesten worden betaald. Het is een onmisbare bron om hun handel en wandel nader te leren kennen. Wel is bij de interpretatie van het materiaal enige voorzichtigheid geboden. Toevallige omstandigheden – er is net een grote zending aangekomen of afgeleverd – kunnen het beeld van de voorraad vertekenen.

13 *Pottenschuit bij de Lutherse kerk*, gesignd E.K., 1843. Maritiem Museum Rotterdam

Tabel 3 De waarde van de keramiek in de handelsvoorraad van Biemans (1816), Van Zon (1827) en Ooms (1836)

soorten aardewerk in voorraad	Biemans 1816		Van Zon 1827		Ooms 1836	
	guldens	%	guldens	%	guldens	%
Fries aardewerk	638	15	1332	24	840	19
Oosterhouts aardewerk	660	16	318	6	180	4
Gouds aardewerk	366	9	144	2	–	–
Bergs aardewerk	157	4	42	1	65	2
Frankforter en zwart aardewerk	357	8	298	5	88	2
Keulse (Frechense) schotels	170	4	188	3	60	1
totaal loodglazuuraardewerk	2348	56	2322	41	1233	28
steengoed	1299	31	2597	46	2320	52
Friese faïence	312	7	160	3	–	–
Delfts	200	5	295	5	270	6
totaal faïence	512	12	455	8	270	6
Engels	–	–	160	3	576	13
overig	31	1	92	2	64	1
totaal	4190	100	5626	100	4463	100

Voorts zullen op een lijst van debiteuren de trage betalers een grotere kans hebben om vermeld te worden, dan degenen die hun schulden snel vereffenen.

Uit tabel 3 blijkt in geld uitgedrukt de grove keramiek, het loodglazuuraardewerk en het steengoed samen, meer dan 80% van de voorraad uit te maken; de fijne keramiek, de Friese en Delftse faïence en het Engelse aardewerk, nemen een bescheidener plaats in. Porselein, zowel Aziatisch als Europees, ontbreekt geheel.

Binnen de grove keramiek daalt het aandeel van het loodglazuuraardewerk ten gunste van het steengoed, dat bij Van Zon bijna, en bij Ooms meer dan de helft van de voorraad beslaat. Dat is te danken aan het feit dat zij daarvoor grote klanten wisten aan te trekken zoals de distillateurs en drankenhandelaren Rijnbende, Hulstkamp, Blankenheim & Nolet en Pollen. De toename betreft dus niet de Keulse potten voor huishoudelijk gebruik, maar steengoedkruiken en -flessen als verpakking voor dranken. Bij Van Zon worden enkele Duitse leveranciers genoemd: Goebel, Krummeich, Roentgen en Hahn – gevestigd in Keulen en Voerde, en niet in het productiegebied van het steengoed zelf, het Westerwald.

De pottenschippers boden een brede sortering huishoudelijk aardewerk aan, afkomstig uit de vier belangrijkste

productiecentra Friesland, Oosterhout, Bergen op Zoom en Gouda, en direct betrokken van de pottenbakkers ter plaatse. Het Bergse aardewerk, geleverd door Augustijn, Wittermans en Vetten, nam een bescheiden plaats in. Omvangrijker was het aandeel Gouds, afkomstig uit de pottenbakkerijen van De Jong, Van der Meer van Kuffeler, Van Vliet en Hogenboom. Ooms had echter geen Gouds meer in voorraad. Belangrijker waren de omzetten in Oosterhouts en Fries aardewerk. Het Oosterhouts werd geleverd door Crul, Van Loon, Stadhouders, Smit, Schoormans en Willems; ook Maas Korsten en Jan Crul uit Leur maakten Oosterhouts aardewerk. Het Fries kwam uit de Zuidwesthoek: van Potma, Wynia en Boersma in Sneek, Hilverda in Workum, Canter Visser in Bolsward en Monsma in Lemmer.

Het Frankforter aardewerk en de zwarte pannen zullen betrokken zijn van een van de Frankforter aardewerkfabrieken in Gouda. De Friese faïence kwam van Tjallingii in Harlingen en Tichelaar in Makkum. Het aandeel vermindert; Ooms heeft het niet meer in voorraad. De Delftse faïence is een constante in de drie boedels; leveranciers waren Terburg, Perk & Cie., Van Putten, Sanderus en Piccardt. Een groeimarkt is het Engelse aardewerk; bij Ooms is het al 13% van de voorraad.

Tabel 4 Het aardewerkassortiment van Biemans bij de verkoping in 1822 in aantallen stuks

Loodglazuuraardewerk

1820 potten	273 pannetjes	800 koppen
1104 pannen	33 gortpannen	24 steelpannen
501 komforen	11 doofpotten	24 stoofjes
274 deksels	41 bloempotten en bakjes	168 zeepotten
240 vergiettesten	375 tuitpannen	1 hazenpan
100 vuurmandtesten	22 kippenpotten	120 riolen
495 papkommen	75 broederpannen	613 kannen
5659 testen	191 bloempotten	106 keteltjes
603 tuitpotten	147 waterpotten	1 ketel
924 potjes	14 melktesten	

Loodglazuuraardewerk of faïence

531 schotels
936 kommen

Steengoed

3934 kruiken
17 ris kruikjes

Faïence

60 apothecar kommen	27 scheerbekken	15 botervlootjes
11 platen	7 trekpotten	46 paar theegoed
1023 borden	120 schoteltjes	21 stuks theegoed
700 borretjes	1 lampet	152 kommetjes
77 koppen en bakken	4 salaadbakken	1 zuurstel
257 bakken		

Op den duur zal het Engels het Delfts verdringen, maar dat is bij Ooms nog niet het geval. Het zal betrokken zijn van een van de Rotterdamse importeurs; in het schuldboek van Van Zon staat daarvoor de aardewerkkoopman J. Robertson genoemd. Ook kan men het in Delft door Piccardt en anderen nagemaakte creamware verhandeld hebben.

Wie waren de afnemers? Dat waren in de eerste plaats winkels en winkeltjes in Rotterdam en zeer wijde omgeving: grote delen van Zuid-Holland, West-Brabant en Zeeland, inclusief Zeeuws-Vlaanderen.

Ook werd er geleverd aan enkele Oosterhoutse schippers, terwijl Biemans ook verkocht aan enkele Oosterhoutse pottenbakkers bij wie hij zelf aardewerk inkocht. Hij zal Gouds aardewerk of steengoed hebben geleverd.

De drie inventarissen geven een goed inzicht in de soorten keramiek die op dat moment aanwezig waren, maar niet in het assortiment. Dat is wel te achterhalen uit het verslag van de verkoping van het restant van Biemans' voorraad in 1822, waarvan tabel 4 een overzicht geeft.

Helaas is met name bij de borden, schotels en kommen niet duidelijk of het om loodglazuuraardewerk of faïence gaat.

Het keukengoed domineert: potten, pannen, koppen, komforen, vergieten,

tuitpotten, kannen; daarnaast een enorme hoeveelheid testen. Veel geringer zijn de aantallen specifieke voorwerpen als gortpannen, steelpannen, doofpotten en melktesten. Van het Frankforter aardewerk zijn alleen de 75 broederpannen herkenbaar, en de ene hazenpan, die op de veiling door Dingeman Biemans zelf werd aangeschaft.

Tot slot: de opvolgers van de pottenschippers

Drie factoren kunnen geleid hebben tot de ondergang van de pottenschuiten: een verminderde vraag naar het handelsartikel, meer concurrentie van anderen en een geringere persoonlijke inzet en deskundigheid van de betrokkenen. Naar het zich laat aanzien hebben vooral de twee laatstgenoemde oorzaken een rol gespeeld. Weliswaar neemt de vraag naar keukengoed na 1850 af, maar een aardewerkgroothandel kan zich op tal van andere binnen- en buitenlandse soorten en artikelen toeleggen en zich aanpassen aan de markt. Wat de concurrentie betreft, deze lijkt in Rotterdam voor een deel te komen uit de hoek van kooplieden uit het Westerwald, die al in de vroege negentiende eeuw in groten getale naar ons land reisden om Keulse potten uit te venteren. Al snel vergrootten zij hun aanbod met andere soorten, zoals de Frankforter

14 Schaal met in ringeloortechneek 'H.J. Marree en Zn. Aardewerk'. De firma H.J. Marree is een voortzetting van de grossierderij van Johan en Peter Fein aan de Rechter Rottekade en heeft tot 1982 bestaan.

potten en Nederrijns schotelgoed. Zij lijken in zekere zin op de Oosterhoutse schippers die in hun tijd het Gouds en Delfts toevoegden aan hun lokale handel en op deze wijze de basis legden voor hun latere grossierderij in de Rotterdamse haven. Sommige Westerwalder kooplieden ontwikkelden zich op vergelijkbare wijze. Ze gingen min of meer permanent in Rotterdam wonen, kozen de Rechter Rottekade tot hun uitvalsbasis, richtten daar pakhuizen in en lieten elke zomer landgenoten overkomen die het ventwerk verrichtten. Bekende namen zijn Sauer, Krummeich, Haubrich en Fein. Met name in de huizen van de gebroeders Johan en Bernhard Fein was het een komen en gaan van Duits personeel, zoals blijkt uit de oudste bevolkingsregisters. Hoewel zij pas in 1864 in het Rotterdamse adresboek worden opgenomen, waren zij al in de jaren 40 actief en legden toen de basis voor een allround groothandel. In de inventaris van de Workumer pottenbakker P.J. Rinkes bijvoorbeeld, staat Johan Fein al in 1848 genoteerd als debiteur inzake de koop van Fries aardewerk, samen met enkele collega's uit Amsterdam en Den Haag.⁴¹ Wat later vinden we hem in het Pottenboek van Goedewaagen in Gouda en in het schuldboek van de Oosterhoutse pottenbakker Johannes Schoormans.⁴² Dankzij deze uit andere plaatsen afkomstige gegevens was het mogelijk iets van het handels-

patroon van deze nieuwe landgenoten te achterhalen. Ze hebben zich moeiteloos aangepast aan de Hollandse vraag. De aardewerkgrossierderij van Johan Fein en later zijn zoon Peter is voortgezet door een van hun werknemers, de Rotterdammer J.H. Marree. Het bedrijf heeft tot 1982 bestaan, de laatste jaren als De Pottenkelder. Een vooroorlogs reclameobject met de firmanaam J.H. Marree en Zoon, gevonden op de Rotterdamse rommelmarkt, getuigt hiervan. (afb. 14) Uiteraard waren de Westerwalders niet de enige spelers op de aardewerkmarkt; ook sommige winkels ontwikkelden zich tot een groothandel. Nader onderzoek naar de Westerwalder kooplieden en hun Nederlandse collega's is nodig om ieders marktaandeel te kunnen vaststellen.

De Oosterhoutse schippers die eeuwenlang als varende kooplieden of vanuit een schip met een vaste ligplaats de stad hebben bevoorrad, zijn door anderen ingehaald. Door een gelukkig toeval werkten ze in Rotterdam op een interessante en voor kunstenaars aantrekkelijke plaats, zodat de herinnering aan hen zichtbaar blijft. Archiefonderzoek maakte het mogelijk hun schepen te herkennen en hun lotgevallen te beschrijven. Ze verdienen een plaats in de lokale geschiedschrijving van Rotterdam, hun stad van aankomst, en van Oosterhout, vanwaar ze vertrokken en waarmee ze nauw verbonden bleven. Bovenal zijn ze, met hun collega-schippers, een belangrijke schakel in onze keramische geschiedenis. Hun inventieve ondernemerschap heeft de expansie van het wat afgelegen pottenbakkerscentrum Oosterhout mogelijk gemaakt door nieuwe afzetgebieden open te leggen, waar de traditionele leveranciers, de lokale pottenbakkers, zich geleidelijk moesten terugtrekken.

Adri van der Meulen en Paul Smeele doen onderzoek naar en publiceren over Nederlands gebruiksaardewerk en de pottenbakkersnijverheid. Daarnaast brachten ze een aanzienlijke collectie gebruikskeramiek bijeen. Hun studieveld beslaat geheel Nederland, met als jongste resultaat het boek De pottenbakkers van Friesland 1750-1950 dat verscheen als deel VII in de serie 'Fries Aardewerk'.

Noten

Om het aantal voetnoten beheersbaar te houden is de verwijzing naar archiefbronnen beperkt tot gegevens die voor het betoog van direct belang zijn.

GAR = Gemeentearchief Rotterdam; RAT = Regionaal Archief Tilburg; SAHM = Streekarchief Hollands Midden, Gouda; SAD = Stadsarchief Dordrecht; HMR = Historisch Museum Rotterdam.

- 1 A. Hoyncck van Papendrecht, *De Rotterdamsche plateel- en tegelbakkers en hun product 1590-1851*, Rotterdam 1920.
- 2 De boedelinventarissen van de Rotterdamsche Weeskamer zijn op microfiches te raadplegen in de leeszaal van het Gemeentearchief; archief Weeskamer, inv.nrs. 364 ev.
- 3 GAR, ONA, Notaris J. Duyfhuysen, inv.nr. 29b, akte 245, 26-10-1604. De pottenbakkers Dirk Willems en Hendrick Laurens van De Rosencrans contracteren Isaac Joosten uit Vlaanderen voor drie jaar.
- 4 GAR, Archief Weeskamer, inv.nr. 429, f. 285 e.v.
- 5 GAR, ONA, notaris G. v.d. Hout, inv.nr. 273, akte 36, 17-12-1650.
- 6 GAR, Archief Weeskamer, inv.nr. 468, f. 31, boedelinventaris van Jacobus Dammers n.a.v. het overlijden van zijn vrouw Jannetje van Loon; ONA notaris W. van Rijp, inv.nr. 2445, f. 433, 17-8-1724.
- 7 Jan Jasperse trouwde na het overlijden van Sebastiaan Jans met diens weduwe Jannetje Goverts en zette de zaak voort.
- 8 GAR, Archief Weeskamer, inv.nr. 429, fiche 34.
- 9 Hoyncck van Papendrecht, pp. 397-398.
- 10 Adri van der Meulen en Paul Smeele, 'Oosterhout als pottenbakkerscentrum in de negentiende en twintigste eeuw', in: *Antiek* 24 (1989/1 en 2).
- 11 Rekest van de schippers tegen maatregelen van het potmakersgilde, 1736; RAT, Archief Dorpsbestuur Oosterhout, inv.nr. 16, f.79.
- 12 RAT, Archief Dorpsbestuur Oosterhout, inv.nr. 848: *Argumenten voor verbetering van de Vaart ter bewerkstelling van een opleving van de potten- en pannembakkerijen te Oosterhout*, 1684.
- 13 Damloper en damschiut, beide uitgerust met een spriettuig, ontlenen hun naam aan het feit dat ze klein genoeg waren om over een overtoom getrokken te worden, en dat ze de met opzet zeer krap uitgevoerde doorvaart bij Leidschendam en de Gouwsluis niet konden passeren.
- 14 RAT, Archief Schepenbank Oosterhout, inv.nr. 89 t/m 92.
- 15 Zie noot 11.
- 16 RAT, Notariële Archieven Oosterhout, notaris De Grandt, inv.nr. 156, 23-12-1765.
- 17 RAT, Notariële Archieven Oosterhout, notaris Van Vorssel, inv.nr. 149.
- 18 RAT, Schepenarchief Oosterhout, inv.nr. 150, 9-4-1692.
- 19 SAD, toegang 16, inv.nr. 889, ook geciteerd door F.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandse Kunstgeschiedenis*, deel I, 1877-1878, p. 181 e.v.
- 20 RAT, Notariële Archieven Oosterhout, notaris Van Tilborgh, inv.nr. 98, 20-12-1720. Met een hengst is hier een zeel bedoeld om een schip vanaf de wal voort te trekken.
- 21 RAT, Schepenbank Oosterhout, inv.nr. 151, f. 170.
- 22 GAR, Archief Weeskamer, inv.nr. 498, 3-12-1716, fiche 31; GAT, Schepenbank Oosterhout, inv.nr. 151, f. 214.
- 23 RAT, Notariële Archieven Oosterhout, notaris Van Tilborgh, inv.nr. 102, 8-2-1726. Helmen zijn distilleerkolven, veelal gebruikt door apothekers; ook matrassen behoren tot het chemisch instrumentarium, zie Woordenboek der Nederlandse Taal. Wat een vertonpot is, is voornamelijk onduidelijk.
- 24 RAT, Notariële Archieven Oosterhout, notaris De Grandt, inv.nr. 159, 11-1-1770.
- 25 GAR, ORA, inv.nr. 758, 24-6-1773 en 10-6-1775.

26 GAR, ORA, inv.nr. 758, 10-12-1779.

27 Zijn overlijden is niet gevonden in de Rotterdamsche begraafboeken.

28 Afgezien van mede-pottenschipper Adriaan van Zon waren er slechts drie andere aangeslagenen die in aardewerk handelden en f. 15,- of meer betaalden: Adriaan van Bergen van der Grijp, Simon Faber en Jonathan Tabor; zij deden in porselein, Engels en Delfts, niet in loodglazuuraardewerk.

29 GAR, ORA, inv.nr. 760, 12-12-1791.

30 GAR, ORA, inv.nr. 761, 24-10-1799.

31 GAR, NNA, notaris C.H. van der Looy, inv.nr. 161, 5-1-1813.

32 GAR, NNA, notaris C.H. van der Looy, inv.nr. 182; verkoop van de schepen: akten 363, 10-7-1822 en 375, 31-7-1822; verkoop van de goederen: akte 397, 2-8-1822.

33 GAR, ONA, notaris H.A. Schadee, inv.nr. 3465, f. 714, 17-4-1783.

34 GAR, NNA, notaris P.G. Dalen, inv.nr. 548, akten 270, 271; 21 en 22-4-1836.

35 GAR, NNA, notaris W. Kleij, inv.nr. 507, akte 276, 30-10-1835.

36 GAR, NNA, notaris P.G. Dalen, inv.nr. 825, akte 314, 20-5-1854.

37 GAR, notaris Kleij, inv.nr. 772 akte 28, 26-3-1856.

38 Collectie Maritiem Museum, Rotterdam. De niet afgebeelde tekening van Meijer en de anonieme litho uit 1833 bevinden zich in het Gemeentearchief te Rotterdam.

39 Nadat dit artikel aan de redactie was aangeboden is alsnog een archiefbron gevonden die de veronderstelde continuïteit bevestigt: de 'Jaarstaten van ontvangst en verantwoording van de 40^e penning op de verkoop van onroerend goed, schepen, obligaties enz.'. Daarin wordt op 21-10-1779 de verkoop vermeld van een schip van Wouter de Swart aan Douwe Jans voor f. 1.650,-. GAR, Stadsarchief, inv.nr. 4457.

40 GAR, NNA, notaris C.H. van der Looy, inv.nr. 168, akte 400, 22-7-1816; notaris H.A. Schadee, inv.nr. 521, akte 303, 19-11-1827; notaris P.G. Dalen, inv.nr. 548, akte 34, 13-1-1836.

41 Tresoor, notaris J.C. Mann, 1848 akte 90; zie Adri van der Meulen en Paul Smeele, *Fries Aardewerk*, Leiden 2005, p. 158-159.

42 Het zgn. Pottenboek betreft de periode 1860-1863: SAMH, Archief Goedewaagen, inv.nr. 119; het schuldboek van Schoormans berust bij de auteurs.

Fotoverantwoording

1, 11 foto HMR, inv.nr. 10831.

3 foto HMR, inv.nr. v.l.n.r. 14638, 19599.

5 foto HMR, inv.nr. v.l.n.r. 14006-39, 14884, 14025-45, 14025-322, 4059.

6 foto HMR, inv.nr. v.l.n.r. 19708, 6165, 14137, 8361, 14884.

7 foto GAR, inv.nr. VII 135.02.

8 foto GAR, inv.nr. 1973-4171.

9 foto GAR, inv.nr. RI 1061 I.

13 foto Maritiem Museum Rotterdam, inv.nr. P 748.

4, 12, 14 foto auteurs.